

te Delfshaven. Delft werd het centrum van de regio.²¹⁰ Dat was geen vanzelfsprekendheid voor een agrarische marktplaats in een ontginningsgebied. Dat die toch kon uitgroeien tot een centrum van handel en nijverheid, was grotendeels te danken aan de totstandkoming van de verbinding tussen de Schie en de Vliet. Die was eigenlijk een noodoplossing om de Hof van Delft te beschermen tegen wateroverlast, maar pakte uit als de gangmaker voor de economische ontwikkeling.

15 april 1246 was zeker niet het startpunt van de Delftse geschiedenis. Er was immers al sprake van een samenleving met stedelijke trekken. Dat het stadsrecht een belangrijke mijlpaal was, staat echter buiten kijf. De gemeenschap van poorters verkreeg belangrijke rechten, die de basis legden voor de ontwikkelingen in de volgende eeuwen. Als collectief kregen zij verregaande autonomie op bestuurlijk, juridisch en economisch gebied. Als individu verwierf een Delftse poorter niet alleen persoonlijke vrijheid, maar kreeg hij ook deel aan de stedelijke privileges. Net zoals de verlening van stadsrecht een kwestie van geven en nemen was tussen graaf en stad, was de verwerving van het poorterrecht een contract tussen stad en individu met wederzijdse rechten en plichten. De poorter kon rekenen op bijstand van de stad, had het recht gebruik te maken van tolprivileges of mocht bepaalde ambachten uitoefenen waarvan anderen waren uitgesloten. Omgekeerd moest hij in de stad wonen, haar verdedigen in geval van oorlog of brand en natuurlijk bijdragen in de stedelijke belastingen. Te beginnen met de stadsrechttoorkonde werden de verhoudingen tussen de landsheer en zijn onderdanen telkens weer bijgesteld. Binnen de stad vormde zich een elite die via bestuurlijke functies en door het lidmaatschap van allerlei maatschappelijke organisaties aan de touwtjes trok. Die leidende bovenlaag was voor een groot deel afkomstig van het omliggende platteland en bleef daar door grondbezit en familiebetrekkingen nauw bij betrokken. Delft had dan wel een bestuurlijke en juridische status aparte, maar was en bleef een onderdeel van Delfland – als centrumplaats, niet het minst op economisch gebied.

De grafelijke familie speelde zo op diverse terreinen een rol in de vroege ontwikkeling van Delft: als grondheer, verlener van het stadsrecht, stichter van een klooster en vermoedelijk ook het gasthuis, en later als bezitter van het collatierecht van de parochiekerk. Het beheer van de parochiekerk als organisatie en gebouw was in handen van kerkmeesters, aangesteld door het stadsbestuur. Dat wist ook het beheer aan zich te trekken van het gasthuis, aanvankelijk geheel in handen van het grafelijke klooster Koningsveld. En zelfs tegenover de graaf zelf hoefde Delft zich niet lijdzaam op te stellen. De grote steden in het graafschap ontwikkelden zich tot economisch en financieel krachtige spelers. Als de vrijwel altijd in geldnood

Deze penning werd in Schiedam aangetroffen in een Delftse lading stortgrond. Hij is van lood en stamt uit de veertiende of vijftiende eeuw. Aan de ene kant staat het wapen van Delft met daarboven in gotische letters het woord 'Delft', aan de andere kant lijkt het cijfer 7 ingekrast. Arme of zieke mensen konden met dit soort loodjes aantonen dat ze het recht hadden om te bedelen of gebruik te maken van de diensten van een gast- of leprooshuis. Ook werden ze wel gebruikt als betaalmiddel voor 'armenbrood'.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

■ omslag Jan van der Heyden, *Delfts stadsgezicht*, ca. 1660; Detroit Institute of Arts, acc.nr. 48.218; foto: Bridgeman Images DTR2560031 ■ **schutblad voorzijde** anoniem, *Delft na de stadsbrand van 1536*; MPD, PDS 114 ■ **12-13** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **15** Lars Soerink/Wilda ■ **16b/0** Archeologie Delft (tekening Steven Jongma) ■ **17** en **18** Archeologie Delft ■ **19** en **21** Archeologie Delft (tekening Steven Jongma) ■ **23b** Archeologie Delft ■ **230** J.W. Moerman ■ **241/r** en **25-27** Archeologie Delft ■ **28** AD-B&G, 59436 ■ **29** AD, OSA I, inv.nr. 66 ■ **31** Archeologie Delft ■ **32** Bibliotheek Arnhem, ms. 99, f 2 en f 3 ■ **33** Archeologie Delft ■ **341/r** Yvonne Wassink, Utrecht ■ **35** Archeologie Delft ■ **36** NA, Abdij Rijnsburg, inv.nr. 705 ■ **38** Yvonne Wassink, Utrecht ■ **401** ROB (thans Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) Amersfoort ■ **40r** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **43** AD-B&G, 120871; foto: Gemeente Delft, Openbare Werken ■ **45** AD, OSA I, inv.nr. 67 ■ **47** Archeologie Delft ■ **481/r** Archeologie Delft ■ **49** Archeologie Delft ■ **51** Oude en Nieuwe Kerk, Delft ■ **521/r** KB, 135 E 18 f 104r en f 108v ■ **53** MPD, PDB 116 ■ **55** MPD, PDS 114 ■ **56-57** en **59** Archeologie Delft ■ **61** AD-B&G; foto: Anne Reitsma ■ **62** RMA, NG-NM-3502 ■ **64** AD-B&G, 80145 ■ **69** en **71** Archeologie Delft ■ **72** AD-B&G, 75089 ■ **74** KB, 131 G 8, f. 137r. ■ **76** Archeologie Delft ■ **78** Collectie Alex Kussendragers ■ **79** Archeologie Delft ■ **80-81** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **84** Walters Art Gallery, Baltimore, ms. w. 171, fol. 1r. ■ **85** Bibliotheek Nationale Universitaria di Torino, K. IV. 29 ■ **87** Archief Hoogheemraadschap Amstel, Gooi en Vecht, diginr. 010016 ■ **89b** Musée de l'École Nationale Supérieure des Beaux-Arts Paris, Mas. 1593; foto: © RMN/Grand Palais ■ **890** AD-B&G, 59308 ■ **91** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **93** Museum M Leuven, s/58/O; foto: © www.lukasweb.be/Art in Flanders vzw, Dominique Provost ■ **94** Gemeentearchief Schiedam ■ **95** Archeologie Delft ■ **96** Walters Art Gallery, Baltimore, ms. w. 171, f. 112v ■ **98** The Pierpont Morgan Library, New York, ms. M. 866 fol. 34r, purchased with the assistance of the Fellows, 1953 ■ **99** The Pierpont Morgan Library, New York, ms. M. 866 fol. 11v, purchased with the assistance of the Fellows, 1953 ■ **101** Courtesy of Sam Fogg, London ■ **103** Archeologie Delft ■ **104** AD, OSA I, inv.nr. 421 ■ **105** RMA, RM RP-T-189I-A-2418 ■ **107** AD, OSA I, inv.nr. 111 ■ **110** AD, losse aanwinsten, inv.nr. 575 ■ **111** KB, 74 G 35, f. 104v ■ **112** NA, Sint-Agatha, inv.nr. 2 ■ **115** KB, 135 E 18, f. 114r ■ **116** NA, Sint-Barbara, inv.nr. 30 ■ **117** Archeologie Delft ■ **118** AD-B&G, 76289; 'dikke' Van Bleyswijck 1745, t.o. 358 ■ **119** KB, 74 G 35 f 102r ■ **123** RMA, SK-A-501 ■ **124** AD, OSA I, inv.nr. 1154 ■ **125** Archeologie Delft ■ **127** Archeologie Delft ■ **129** MPD, PDC 945, f 25v en 26r ■ **130** AD-B&G, 76648 ■ **131** Bibliotheek Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem; foto: NBG/Sandra Haverman ■ **132** The Pierpont Morgan Library, New York, ms. M. 866 fol. 8v, purchased with the assistance of the Fellows, 1953 ■ **133** Stadsarchief van Kampen, Oud Archief, inv.nr. 8, *Digestum Vetus* fol. 45v. ■ **135** RMA, SK-A-4715 en SK-A-4716 ■ **136** Ackland Art Museum, The University of North Carolina at Chapel Hill Ackland Fund, 73.36.1 ■ **138** Dirk de Vries ■ **143** AD-B&G, 114611 ■ **144** RMA, RP-P-OB2077 ■ **148** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **149** NA, 4.AANW 686 ■ **151** MPD, PDS 114 (AD-B&G, 1167) ■ **152-153** AD-B&G, 119502 ■ **154-155** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **159** Archeologie Delft ■ **160** KB, 133 M 23 f 131v ■ **162** RMA, SK-A-1910 ■ **165** RMA, SK-A-2312 ■ **167** Collectie: Archeologie Delft; foto: Archeoplan, Delft ■ **168** AD, Parochiekerken, inv.nr. 216 ■ **169** Suermondt-Ludwig-Museum, Aken, inv.nr. GK 1526; foto: Anne Gold, Aachen ■ **170** The Clark Museum, Williamstown Mass., 1955.943; foto: Bridgeman Images ■ **172** Collectie: Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft, HH Maria en Ursula T 2; foto: Museum Catharijneconvent, Utrecht ■ **1731** privécollectie Delft; foto: Tom Haartsen ■ **173r** RMA, RP-P-1949-341 ■ **174** RMA, RP-P-OB-2123 ■ **176** Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft, Rob van Soldt ■ **177** Museum Catharijneconvent, Utrecht, ABM 559 ■ **179** Museum Catharijneconvent, Utrecht, ABM 5104 ■ **180** AD, 59 B 34 ■ **181** Yale University Art Gallery, New Haven, 2010.35.1 ■ **184** Kunstmuseum Basel, inv. 561; foto: Martin P. Bühler ■ **185** Teylers Museum, Haarlem, TMNK 00098 ■ **188** MPD, PDS 114 ■ **189b** AD-B&G, 80156 ■ **1890** AD-B&G, 65381 ■ **190** Archeologie Delft ■ **194** MPD, PDZ I ■ **195** AD, ONG, inv.nr. 770, f. 91v-92r ■ **196** MPD, PDB 226 ■ **1981/r** RMA, BK-1981-I ■ **200** Andreas Hirsch, Verein Oberkirche Anstadt e.V. ■ **203** NA, toegangsnr. 4.VTH, inv.nr. 1051 ■ **204** NA, toegangsnr. 4.VTH, inv.nr. 2341 ■ **205** Museum Rotterdam, 11113 ■ **206** KB, 131 G 8, f. 105v ■ **208** RMA, RP-P-OB-2078 ■ **209** MPD, PDC 310 ■ **212** Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH s234 ■ **213** Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM m162 ■ **214** MPD, PDS 93 ■ **216-217** Archeologie Delft ■ **218** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **221** Frans Halsmuseum, Haarlem, os I-140a; foto: Tom Haartsen ■ **224** RMA, RP-P-1990-214 ■ **226** Biblioteca Nacional Madrid ■ **230-231** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **233** MPD, PDS 108-I ■ **236** AD-B&G, 80700 ■ **237** Archeologie Delft ■ **239** RMA, P-P-OB-15.276 ■ **242** AD-B&G, 119183 ■ **243** Nationaal Militair Museum (NMM), Soesterberg, objectnr. 00115314 ■ **244** RMA, RP-T-1909-21 ■ **245** Stichting Goudse Sint-Jan, Gouda, Carton 25 ■ **247** Archeologie Delft ■ **251** AD-

B&G, 67356; Weeshuis, inv.nr. 375, blz. 91 ■ **253** AD-B&G, 5964 ■ **254** RMA, SK-A-47 ■ **258b** MPD, PDC 244_I ■ **2580** Atlas van Stolk, Rotterdam, 20564 ■ **2591** RMA, RP-P-1937-64 ■ **2591b** AD-B&G, 84166; foto: Martien de Man ■ **2590** Collectie Museum Lambert van Meerten, Delft, LM 2126-11; bruikleen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ■ **263** AD-B&G, 67616 ■ **265** Leiden University Library, PK 3605 0 ■ **266** MPD, PDC 31 ■ **267** MPD, PDS 59 ■ **269** Archeologie Delft; foto's: Archeo ■ **270** © Erfgoedhuis Zuid-Holland, Delft ■ **272** MPD, PDS 115 ■ **273** MPD, B 60-11; bruikleen van de Diaconie van de Hervormde Gemeente Delft ■ **274** AD-B&G, 67251 ■ **275** Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft, Rob van Soldt ■ **276** Yvonne Wassink, Utrecht ■ **277** particuliere collectie, Delft ■ **279** MPD, PDC 83, 84, 85-1, 88 en 89 ■ **280** Archeologie Delft ■ **282** Museum Rotterdam, 61757 ■ **281** Guildhall Art Gallery, Londen, acc.nr. 3731 (City of London Corporation); foto: Bridgeman Images GHA 34461 ■ **284** AD-B&G; foto: Anne Reitsma ■ **286** Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rijswijk, inv. c 85; foto: Tim D. Koster ■ **288** Museum De Lakenhal, Leiden, inv.nr. 3358 ■ **289** Bartholomeusgasthuis, Utrecht ■ **290** Leiden University Library, PK 3805 042 ■ **291** AD-B&G; foto: Anne Reitsma ■ **294** Museum Vlaardingen, 05321 ■ **295** foto: René ■ **297** Peter van der Krogt, <http://status.vanderkrogt.net> ■ **297** Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam, A. 3134 ■ **298** AD-B&G, 59833 ■ **300** MPD, PDZ 107-I en 107-II ■ **301** MPD, PDTEX 9 ■ **302** AD-B&G, 5836 ■ **304** Archief Hoogheemraadschap van Delfland, toegangsnr. 112, inv.nr. 2832/2 ■ **306** Museum Rotterdam 10812-A-B ■ **307** Collectie Amsterdam Museum, inv.nr. TA 10107 ■ **309** Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam S. 3241(O1) ■ **311** AD-B&G, 119718 ■ **313** MPD, PDMeu 37-II ■ **315** privécollectie: f. RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis IB 93042 ■ **317** MPD, PDS 67 ■ **318** MPD, PDS 24 ■ **319** Collectie Belasting- & Douanemuseum, Rotterdam ■ **321** RMA, BK-NM-3894 ■ **323** © Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel, inv. 3785; foto: J. Geleyns/Ro scan ■ **3251** AD-B&G, 91239 ■ **325r** AD-B&G, 63395 ■ **327** AD-B&G, 71580 ■ **329** Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft, Rob van Soldt ■ **331** Museum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC 59 ■ **332** MPD, PDS 231 ■ **334** SK-A-2352 ■ **335** AD-B&G, 65374 ■ **336** Toledo Museum of Art, Ohio, purchased with funds from the Libbey Endowment, gift of Edward Drummond Libbey, 1984.80 ■ **338** MPD, PDS 86 ■ **339** MPD, PDT 181 ■ **340** MPD, PDP 1006 ■ **343** privécollectie foto: Christie's Images ■ **344** AD-B&G; foto: Anne Reitsma ■ **345** MPD, B 1-33; bruikleen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ■ **346** AD-B&G, 64156 ■ **347** AD-B&G, 108599 ■ **348** MPD, PDS 113 ■ **349** AD-B&G, 7894 ■ **350** MPD, PDS 21 ■ **351** Dordrechts Museum, DM/975/502 ■ **352** RMA, SK-A-1906 ■ **353** The National Gallery, Londen, NG 835; foto: Bridgeman Images BAL29455 ■ **355** Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, Berlin, inv. 912B; foto: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, S M B/Jörg P. Anders, Image-No. 00020 ■ **356** MPD, PDZ 3 ■ **358-359** alle foto's Archeologie Delft, m.u.v. 359r MPD, PDA 111ad ■ **360** Leiden University Library, PK 3605 053 ■ **362** Archeologie Delft ■ **363** BK-NM-96 ■ **365** Musée des Beaux Arts Lille, Inv. P. 236 ■ **367b** MPD, PDB 10; foto: AD-B&G, 31744 ■ **3680** AD-B&G, 71467 ■ **372-373** Thijs Tuurenhout, Delft ■ **376** B&G, 82622 ■ **380** MPD, PDS 213 ■ **381** MPD, B 65-25; bruikleen van de Stichting Vredenburg ■ **382** AD-B&G, 67680 ■ **383** AD-B&G, 11566 ■ **384** RMA, BK-NM-124 194 ■ **386** AD-B&G, 68288 ■ **389** RMA, SK-A-816 en SK-A-817 ■ **391** AD-B&G, 323 ■ **392** RMA, RP-T-1996-77 ■ **395** The Ella Gallup Sumner and Mary Catlin Sumner Collection Fund, 1982.36, Wadsworth Atheneum Museum of Art, Hartford, CT; foto: Allen Phillips/Wadsworth Atheneum ■ **396** AD-B&G, 114892 ■ **398** Noord-Hollands Archief, Haarlem, bibliotheek 43-006197M ■ **399** MPD, PDTEX 35 ■ **400** MPD, PDI 183 ■ **403** AD, OSA I, inv.nr. 367 ■ **404** AD-B&G, 114588 ■ **406** foto: Wim Enteman ■ **407** Museum Catharijneconvent, Utrecht, stCC v16 ■ **408** RMA, RP-P-OB-86.35 ■ **4091** Museum Catharijneconvent, Utrecht, RMCC v18 ■ **409r** Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft, Rob van Soldt ■ **410** Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft, Rob van Soldt ■ **411** Gemeentemuseum Weert ■ **413** AD-B&G, 114134, met vriendelijke toestemming van de Kerkelijke Stichting Stalpaert van der Wiele ■ **416** Historisch Joris, Joriswey 2612 GA Delft ■ **417** MPD, PDS 278 ■ **418** foto: Marco Zwinkels, Delft ■ **419** Museum Boerhaave, Leiden, V07017 ■ **420** Museum Boerhaave, Leiden, B05922 ■ **421** NA, 4.VTH, inv.nr. HA ■ **422** MPD, PDT 787-III ■ **423** Musée Dapper, Parijs ■ **425** KB KW 449 D 39 ■ **427** AD-B&G, 26890 ■ **428** AD, Kamer van Charitate, inv.nr. 2183 ■ **432** AD-B&G, 121835; foto: Anne Reitsma ■ **433** Museum Paul Tetaar van Elven, Delft ■ **434** AD-B&G, 66042 ■ **436** AD-B&G, 10475 en 1356 ■ **438** AD-B&G, 36594 ■ **441** AD-B&G, 83103 ■ **442** Teylers Museum, Haarlem, O 011 ■ **444** KB, KW 1615 D 26 ■ **445** MPD, PDTEX 33 ■ **446** AD-B&G, 65369 ■ **447** AD-B&G, 115251 ■ **449** MPD, PDT 33 ■ **schutblad achterzijde** Coenraet Decker en Johannes de Ram, Court figure 1678; AD-B&G, 108599.